

СРБИЈА
У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОЈ
БОРБИ

ЈУЖНА
СРБИЈА

ПОЛИТ-ПРОСВЕТА

ЈУЖНА СРБИЈА

*НА ОСНОВУ СКУПЉЕНОГ И ОБРАЂЕНОГ
МАТЕРИЈАЛА КЊИГУ НАПИСАО*

Др МИЛИВОЈЕ ПЕРОВИЋ

1961
НОЛИТ • ПРОСВЕТА
БЕОГРАД

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР

АНТУНОВИЋ РИСТА
БАЈЕВИЋ ВОЈИН
ГЛИГОРИЈЕВИЋ СЛОБОДАН
ИЛИЋ РАДОЈКО-БАЈА
ЈОВОВИЋ ДЕСИМИР
КОСТИЋ ВЕЉА
КРСТИЋ БОШКО
КРСТИЋ ТОЗА
НИКОЛИЋ ДРАГОМИР-АЦА
ПЕТРОВИЋ ДРАГОСЛАВ-ГОРСКИ
ПЕТРОВИЋ СЛАВОЉУБ-ЂЕРА
РАДОВАНОВИЋ МИЛИЈА
СМАЈЕВИЋ ВАСИЛИЈЕ
СМИЛЕВСКИ ВИДОЈЕ

*ОВУ КЊИГУ ИЗДАЈЕ
ОДБОР ЗА ПРОСЛАВУ
ДВАДЕСЕТОГОДИШЊИЦЕ УСТАНКА
И НАРОДНЕ РЕВОЛУЦИЈЕ У СРБИЈИ*

ПРЕДГОВОР

У књизи је дат преглед догађаја НОБ и народне револуције на југу Србије. Уложено је много труда да се прикупе и искористе оригинална документа из тог периода. Та документа била су основни материјал који је служио за писање књиге. Но како за поједине догађаје, па и читаве периоде НОП није било докумената, то се умногоме морало служити сећањима преживелих руководиоца и бораца, директних учесника у тим догађајима.

Изнете су најбитније чињенице. Није се улазило у све појединости борбе вођене на овом подручју. Уверен сам да ће и ово овако изнето довољно рећи о величини и значају те борбе и корисно послужити за писање најновије наше историје.

Да би се лакше схватио замах, интензитет и величина народноослободилачке борбе која је вођена на југу Србије, сматрам за потребно да на овом месту укажем на неке периоде њеног развитка и најзначајније догађаје о којима се на одређен начин говори у књизи и да покушам да извучем одређене закључке.

На југу Србије су у предратној Југославији постојала три индустријски релативно развијена града, Ниш, Лесковац и Крушевац, са бројнијом радничком класом. У овим градовима развија се револуционарни раднички покрет још од својих првих зачетака у Србији, а у годинама пред рат он је постао озбиљна политичка снага. Комунистичка партија Југославије имала је од свог оснивања у овим градовима јако упориште и у њима она наставља углавном континуирано да ради и у најтежим условима илегалности. Класни синдикални покрет и делатност Партије у овим градовима имали су позитивног утицаја и на околину, у првом реду на мање градове који се око њих

налазе, тако да се и у њима у предратним годинама развија интензиван политички рад, стварају се партијске и скојевске организације и јача утицај Партије на масе.

Овај део Србије карактерише велика пренасељеност и уситњеност поседа на селу. Капитализам је све јаче продирао на село, пауперизовао га, не пружајући у исто време могућност озбиљнијег одлива са села у друге гране привреде. Овакав процес вршио се у целој земљи, али овде је ишао брже због уситњености сељачког поседа. Отуда са овог подручја у предратним годинама групе сиромашних сељака лутају широм Југославије тражећи посла, формирајући се у посебан вид радника печалбара. На ове тзв. печалбаре напредни раднички покрет, са којим су они долазили у додир лутајући за послом, вршио је позитиван утицај. То је дошло до изражаја нарочито у годинама народноослободилачког покрета, у коме је овај слој полурадника-полусељака масовно прихватио циљеве НОП и народне револуције.

КПЈ нарочито после консолидације 1937. године развија врло интензиван политички и организациони рад на овом подручју. Број партијских и скојевских организација нагло се повећавао, а политички утицај Партије на масе био је све већи. Као што се из књиге може видети, у овом периоду развијале су се разноврсне форме делатности Партије преко којих је она утицала на масе како у граду, тако и на селу. Радничка класа у градовима организује низ успешних штрајкова, који су, поред постигнутих резултата у побољшању њеног економског положаја, имали и велик политички значај. Радничка класа је постајала све јединственија и све свеснија своје снаге, јачале су њене везе са сиромашним сељаштвом око градова, расла је политичка свест и једних и других и сазнање да трајне промене свог економског положаја могу извојевати само заједничком борбом за политичке промене у земљи. На парламентарним изборима 1938. године у Крушевцу и Лесковцу на листи Странке радног народа били су истакнути раднички кандидати, познати комунисти, који су у условима јавног гласања добили приличан број гласова. Партијске организације у појединим срезovima и градовима где није било радничких кандидата, спроводећи политику широког окупљања маса у борби против профашистичког режима, споразумевале су се са опозиционим кандидатима о начину вођења политичке кампање, и углавном комунисти су носили политичку предизборну активност. То је имало за последицу победу Удружене опозиције у низу срезова. Позната су реаговања маса под директним руководством Партије у борбама против конкордата, затим 27. марта, итд.

У политичкој акцији против претеће фашистичке опасности, за одбрану земље, Партија је и у овом делу Србије стекла политички углед и симпатије и родољубивог дела средњих слојева.

Априлски рат 1941. године дочекала је Партија на југу Србије са три окружна комитета, месним комитетима у свим градовима осим Пирота, партијским организацијама у свим већим индустријским предузећима у тим градовима, апсолутним утицајем на организацију класних синдиката, која је окупљала безмало све раднике, једним среским партијским руководством, партијским организацијама у више села, нарочито у близини градова, и јаким скојевским организацијама у свим градовима.

У политичкој борби коју је Партија у ово време водила израстао је на овом подручју солидан партијски кадар, који је био спреман и способан да спроводи политику Партије на свом терену.

Отуда је партијска организација на овом подручју са успехом спроводила политику Партије у припремама за оружану борбу за национално и социјално ослобођење.

Још организованије и упорније настављен је политички рад на разобличавању фашизма као најмрачнијег система владавине, на објашњавању неопходности одлучне борбе против немачких и италијанских освајача као његових носилаца, успешно су објашњавани узроци априлске катастрофе и разобличавана издаја буржоазије и монархије. На теренима на којима су распуштане јединице бивше југословенске војске партијске организације су организовале масовно склањање напуштеног оружја и муниције; то је веома користило касније у организовању партизанских одреда. Партија се и на овом подручју, не само у градовима већ и на великом делу сеоске територије, афирмисала као једина организована политичка снага која је могла и умела да објасни људима насталу ситуацију и да укаже на перспективу.

Све је то омогућило да се припреме за оружану борбу против фашистичког окупатора спроведу на читавом овом делу Србије. Свуда где су постојале партијске организације, активи, упоришта, активи СКОЈ-а, или само напреднији људи стваране су још у јуну илегалне војне десетине. Ове десетине су интензивно прикупљале оружје и муницију, обучавале нарочито омладинце у руковању оружјем, а према конкретним условима вршиле разне диверзије, саботаже и слично. Тако већ у јулу, пре формирања одреда — као што се из књиге види — у градовима^{на} ЈУ^У Србије илегалне војне десетине и омладинске групе пале фашистичке новине на улицама, окупаторске аутомобиле и камионе, складишта жита и вагоне робе намењене

окупатору, врше разне саботаже, секу телефонске везе, убијају истакнуте окупаторске агенте, врше нападе на окупаторске снаге, као што је, на пример, убацивање бомбе у хотел „Парк“ у Нишу међу немачке офицере, итд.

Партизански одреди почињу се формирати већ у јулу 1941. године. Двадесет другог јула формира се Крушевачки одред, трећег августа Озренски, код Ниша, и Топлички, десетог августа Лесковачки, на планини Кукавици, а затим Брањски, Сврљишки, Бабички и Јабланички, тако да на овој територији у јесен 1941. године дејствује осам партизанских одреда. Прва језгра ових одреда били су чланови Партије и СКОЈ-а, радници и омладинци интелектуалци.

Одмах са формирањем и дејствима партизанских одреда, а и раније, Партија се сукобила са четништвом, које је било једна особеност ове територије. Организовано и неговано у бившој Југославији, ово четништво се ослањало на традиције топличког устанка из 1917. године, који су великосрпски елементи били присвојили. Отуда је најозбиљнији политички испит за утицај на људе и њихову свест партијска организација на овом терену имала да издржи у борби са овом четничком организацјом. Још у данима априлског расула, Коста Пећанац, који је био на челу четништва, инсталирао је свој штаб на планини Соколовици, на тремеђи срезова косаничког, топличког и јабланичког, и одатле почео да шаље на све стране војводске декрете, врбујући офицере бивше војске који су долазили кућама, општинске деловође, кулачке елементе и разне политиканте, који су интензивно настављали са организовањем четничких јединица. Све је то чињено, нарочито у почетку, тако да се код родољубивих маса могао створити утисак да је реч о припремама за борбе против окупатора у „погодном моменту“, како су то говорили организатори четништва.

Без обзира на сву непопуларност Косте Пећанца у овим крајевима због његове издаје устанка из 1917. године и још довољно свежих трагова страхота у којима је угушен тај устанак, велик број поштених и родољубивих људи почео је да се хвата у ову Пећанчеву замку. Партијска руководства и организације развили су жив политички рад, и усмено и путем летака, настојећи да објасне људима прави смисао политике и акције коју спроводи Коста Пећанац, да је тај његов рад у дослуху са окупатором и квислинзима и под њиховим покровитељством. Но то није ишло тако лако, па су се на појединим сеоским подручјима, нарочито тамо где није било партијских организација, четници прилично брзо организовали.

На основу директиве Покрајинског комитета КПЈ, окружни комитети су почели да формирају партизанске

одреде. У одреде су морали бити повучени сви чланови Партије познати полицији, а то је значило скоро сви искусни и политички развијенији партијски радници. То је несумњиво ослабило политички рад на терену, па су се партизански одреди, поред војних акција, морали активно бавити и политичким радом, објашњавати циљеве НОП, ко су партизани и за шта се они боре, стварати органе НОБ на терену, најпре одборе народноослободилачког фонда, а нешто касније и НОО, разобличавати како разне издајнике, који су све отвореније служили окупатору, тако и четништво и његову тактику „да још није време“. О потреби оружане борбе против окупатора нарочито у почетку није било лако убедити људе који су се још добро сећали страха са којима је био угушен устанак из 1917. године; поготово у време кад је немачка армија незадрживо напредовала и на источном и на афричком фронту. Требало је уложити изванредне напоре како у политичком раду са људима, тако и у војним акцијама против окупатора и на његове објекте, што је чинило, с једне стране, да се развиди мит који су четници потхрањивали да се против немачке силе не може ништа учинити, и, с друге стране, да се сви издајници брже и јасније покажу, тиме што је окупатор био принуђен да их све отвореније ангажује у борби против НОП и партизанских одреда.

Још од првих дана оружане борбе окупаторска власт услед дејства партизанских одреда почиње врло брзо да се распада. Жандармеријске станице су без нарочитих тешкоћа разоружаване, а општинске архиве спаљиване. Сам окупатор је трпео све веће губитке и штете на својим објектима и важним комуникацијама. Врло брзо се показало да окупатор није кадар да се сам супротстави дејству партизанских одреда. Због тога он, поред формирања квислиншких војних формација Недића и Љотића, што је, с обзиром на његове потребе, ишло сцоро, ангажује и четнике Косте Пећанца.

Немци у августу воде преговоре са Костом Пећанцем о његовом ангажовању у борби против НОП и партизанских одреда, а првих дана септембра Пећанац потписује споразум с Немцима, ставља се под њихову команду, и његови четници одмах одлазе у градове и друга за окупатора важнија места као војне посаде. Тако је четништво на југу Србије у ствари у самом почетку народноослободилачке борбе ступило у службу окупатора као већ организована војна снага. То Партију и партизанске одреде на овом подручју, још од првих дана оружане борбе, ставља у посебан положај. Пред Партијом и одредима не налази се само окупатор и стара власт коју је окупатор наследио већ и организоване четничке снаге састављене (што је још оте-

жавало ситуацију) од људства са тог терена. Тако је зами-сао окупатора да народноослободилачкој борби супрот-стави братоубилачку борбу почела да се остварује.

Само правилним спровођењем политике Партије за развијање народноослободилачке борбе, непрекидним дејством партизанских одреда против окупатора и свега што му је служило, одвајањем свесних издајника и слугу оку-патора од заведених маса, стрпљивим и неуморним политичким радом како Партије на терену, тако и парти-занских одреда, циљеви НОП су постајали све јаснији, а пропаганда непријатеља све неуспешнија. То је омогућило да се процес развитка народноослободилачке борбе правилно одвија и да се не шири братоубилачка борба.

Партизански одреди постају све популарнији, нагло се омасовљавају, те се неки од њих (Озренски, Лесковачки) деле на више одреда и тако гушће покривају терен својих округа. То убрзава ликвидацију окупаторске власти на скоро читавом југу Србије. Одреди врше све крупније војне акције, поред готово свакодневног рушења главне железничке магистрале у долини Мораве, ослобађају мање градове и среска места, Ражањ, Трстеник, Сокобању, Вла-сотинце, Лебане, Александровац, а 9. октобра и град Про-купље.

Овакав размах народноослободилачке борбе прину-ђавао је окупатора да гони четништво на све активнију борбу против партизанских одреда. Но како је морал чет-ника био веома слаб, јер издаја и отворено служење оку-патору свакако нису ишли у прилог учвршћењу морала, нарочито код заведених сељака, они су увек у сваком сукобу са партизанским одредима трпели поразе. Њихов најозбиљнији пораз — после чега у ствари и почиње про-цес распадања четништва Косте Пећанца — био је на Пас-сјачи, 12. до 14. октобра 1941. године. Тада је разбијена ве-лика концентрација четника Косте Пећанца са југа Србије, коју он никада више у толиким размерама није могао да понови. Концентришући велике снаге четника у простору око планине Пасјаче, Пећанац је имао за циљ да уништи Топлички партизански одред, који је тих дана уз помоћ Лесковачког партизанског одреда био ослободио Прокупље и тиме задао тежак ударац четништву у самој његовој матици — Топлици. Ослобођење Прокупља снажно је од-јекнуло не само у Топлици већ и много шире, и оно је необично много значило за афирмацију снага народно-ослободилачког покрета на југу Србије, а посебно у Топлици. Окупатор и његов слуга Пећанац решили су да то пресеку и да ликвидирају најпре овај одред, па потом и остале, али су и овом приликом били разбијени и до ногу потучени. Ова крупна акција Топличког одреда, уз

његове раније акције у Топлици, створила је услове за његово омасовљење и овладавање Топлицом. Ускоро затим сличне успехе постижу на својим теренима Јабланички и Лесковачки партизански одред.

Све успешније акције партизанских одреда на југу Србије, које су биле усмерене у првом реду на живу силу окупатора и на објекте који су му служили, створиле су услове за општенародни устанак на великом подручју југа Србије у јесен 1941. године.

Устанак се у правом смислу развио на територији од планине Кукавице до Јастрепца на левој страни Мораве са градовима Прокупљем и Лебаном и на десној страни на територији између Власине и Нишаве. Остала територија југа Србије била је упола слободна, органи окупаторске власти били су укинута, али су НОО и друге организације НОП били полулегални. Устанак се развијао постепено уколико су партизански одреди на тој територији војнички јачали. Партија је како у одредима, тако и на терену сигурно руководила. То руковођење обезбеђивало је да у развијању НОБ на југу Србије и у њеном прерастању у народни устанак није било стихије нити озбиљнијег застрањивања у спровођењу партијске политике. Обезбеђено је јединство у погледу циљева борбе, рушења старе власти, развијања органа нове народне власти и њиховог финансирања.

У циљу постизања што ширег јединства народа у борби против окупатора и сузбијања ширења братоубилачке борбе, чему је окупатор тежио ангажујући четнике у борби против партизанских одреда, Партија је настојала да придобије поједине четничке војводе за борбу против окупатора, углавном оне који су били разочарани због Пећанчеве издаје и нису отишли у градове. У неколико случајева било је успеха, и те бивше четничке војводе постале су одани борци НОП; неки од њих су храбро погинули у току борби, а неки су постали руководиоци у НОБ. При стварању народноослободилачких одбор^а и других органа НОП и устанка, како на слободној, тако и на полуслободној територији, једино мерило за улазак у те органе био је однос појединца према НОБ.

Органи НОП и устанка, НОО, НОФ и помоћне војне десетине, били су састављени од најактивнијих присталица НОП.

Напоредо са рушењем старе власти, која је служила окупатору, Партија је стварала НОО као зачетке нове власти. Народноослободилачки одбори развијају живу активност и од самог почетка свог деловања испољавају се као права народна власт, нарочито на слободној територији. Иако им је основни задатак био мобилизација свих

људских и материјалних снага за борбу против непријатеља, НОО су претежно обављали и друге задатке које је живот на слободној територији наметао, од одржавања реда па до решавања свих спорова који настају у међусобним односима људи. За четири месеца, колико је живела слободна територија, од новембра 1941. па до марта 1942. године, НОО су као органи нове народне власти, иако у ненормалним ратним условима, пружали могућност становништву на тој територији, на примеру свога рада, да уочи велике разлике између старе власти и нове која се рађа и отворили му перспективу за будућност.

На југу Србије Партија је за масовно ангажовање становништва у директној оружаном борби применила организационе форме какве се, колико је познато, у то време не срећу у другим крајевима Југославије, па ни у Србији.

Наиме, како је стварањем слободне територије појачана готовост великог броја људи да се боре, и у партизанске одреде, који су се држали својих уских терена, нису могли сви бити примљени, а искуства и директива за формирање већих војних оперативних јединица није било, то се приступило организовању тзв. помоћних десетина и чета. Ове десетине и чете, формиране у свим селима на слободној територији, па и на полуслободној, наоружане и у потпуности војнички организоване, биле су под командом штабова одреда, а задатак им је био разноврстан — у првом реду оне су учествовале у борбама заједно са одредима било када је непријатељ нападао на слободну територију било када су одреди предузимали нападе на непријатеља и објекте који су му служили ван слободне територије. Ове десетине вршиле су све функције војно-територијалних органа на свом подручју. Оне су, као и НОО, биле у правом смислу органи устанка. Ових десетина било је и на полуслободној територији, и оне су помагале партизанским одредима, нарочито у ноћним акцијама и диверзијама, и вршиле друге задатке у складу са условима под којима су живеле.

Захваљујући томе, одреди и народ били су чврсто повезани и читава слободна територија представљала је чврсту целину. Живот се почео свестрано развијати, ред и сигурност грађана били су на задовољавајући начин обезбеђени. Школе су радиле и, у границама могућности, развијао се културно-забавни живот.

Овај начин ратовања масовно је ангажовао народ овог подручја у борбу против окупатора и домаћих издајника. Та масовност је основна карактеристика устанка на југу Србије. Народ је ту борбу сматрао својом борбом, партизанске одреде као део себе, а народне одборе као своју

власт. Ту повезаност народа и партизанских одреда, приврженост народа ослободилачкој борби, и кроз то испољену одлучност да се спречи враћање старе власти, посведочили су каснији догађаји, када је непријатељ, концентришући огромне снаге и наоружање, овладао слободном територијом. Непријатељ је применио најужасније методе терора, масовно је убијао становништво, па и жене и децу, палио не само поједина села него и читаве крајеве и масовно одводио људе у логоре. Све то није одвојило народ од народноослободилачког покрета нити му поколебало веру у коначну победу.

Непријатељ је морао густо, с великим снагама, да поседне поново окупирану слободну територију. Али није могао трајније да учврсти своју власт, а још мање су квислинзи и издајници могли да нађу ослонац у народу и да створе своја упоришта. Четници на највећем делу те територије никада нису успели да створе своју организацију.

Резултати које је Партија постигла у организовању оружане борбе против окупатора и у претварању те борбе у народни устанак, у подизању политичке свести маса, у јачању њихове привржености циљевима НОП и развијању органа НОП на југу Србије веома су велики. Но у томе раду није било у много чему довољно искуства. Тако данас можемо говорити и о одређеним неискоришћеним могућностима НОП на овом подручју.

Партизански одреди на слободној територији и сувише су били ангажовани у одбрани те територије, организујући чврсте фронтове према опседнутим градовима. Непријатељ их је честим нападима из градова дуго времена заковао за те фронтове. За то време у позадини слободне територије, у планинским крајевима, четници, који су под ударцима партизанских одреда у нарастају устанка деморалисани отишли својим кућама, остављени су тамо на миру. Партијске организације и партизански одреди нису били довољно свесни да то није све **јшто** је требало учинити за разбијање четништва. Изостао је, у периоду развијања устанка и афирмације снага партизанских одреда, интензиван политички рад у овим забаченим планинским крајевима. Изостала је изолација свесних непријатељских елемената у тој средини. Но и поред пропуста четништво у то време није представљало озбиљнију снагу против НОП и партизанских одреда. Коста Пећанац није више био у стању да поново окупи ни оне који су једном били пошли са њим да служе окупатору. Оцењујући озбиљност овакве ситуације, утолико пре што је било јасно да су пропали сви покушаји непријатеља да током 1942. године уништи НОП и партизанске одреде на југу Србије, Дража Михаиловић, уз помоћ пропаганде из-

бегличке владе, савезничких војних мисија и њихове обилне материјалне помоћи, шаље на овај терен свој истурени штаб за југоисток и прихвата деморалисане четнике Косте Пећанца, стварајући код једног дела сељака у забаченим планинским крајевима илузију да он није исто што и Пећанац и да не пактира са Немцима.

Упорним организованим политичким радом, својим правилним односом према народу и војним акцијама против окупатора, НОП и партизански одреди афирмисали су се у очима народа као политичка и војна снага. Створено је велико расположење за борбу. Нађене су за прво време и најпогодније форме, тзв. помоћне десетине и чете партизанских одреда, да се сељак ангажује у борби, а не само да симпатише и да даје материјалну помоћ. Но није се имало искуства да се иде даље од тога, да се пређе на више форме војне организације од одреда. Хиљаде наоружаних сељака у Јабланици, Топлици, Лесковачком поречју, Бабичком и Запаљу, организовани у тзв. помоћне десетине и чете, месецима су се заједно са партизанским одредима тукли на прилазима Ниша и Лесковца, и то у времену када је већ Врховни штаб био формирао прве бригаде. И не само то. Везе између појединих одреда биле су слабе и нередовне, исто тако и координација у њиховим дејствима. Недостатак координације у дејствима одреда врло брзо је запажен и од стране појединих ОК и партизанских одреда, па су Покрајинском комитету упућивани захтеви да се за поједина подручја формирају оперативни штабови који би руководили операцијама више одреда, али то је остало без резултата. Овде ваља напоменути и то да су везе са ПК биле нередовне, а са Врховним штабом уопште их није било.

Основни органи нове власти, месни НОО, били су у току јесени 1941. године формирано скоро у сваком селу како на слободној, тако и на полуслободној територији. Али се у изградњи органа нове власти није ишло даље од тога, нису формирано виши органи власти, што би без сумње много значило за потпунију афирмацију те власти од самог почетка њеног рађања.

Окружни комитети Партије са успехом су обезбеђивали спровођење партијске политике како у усмеравању оружане борбе према главном непријатељу, окупатору, тако и у развијању и усмеравању устанка. Они су посвећивали довољно пажње томе да у партизанским одредима јача партијска организација, да се развија васпитни рад и подиже политичка свест бораца. Исто тако, настојали су да партизански одреди буду активни не само војнички него и политички. Но напоредо са војничким и политичким успесима у развијању НОБ и устанка није истим темпом

јачала партијска организација на терену. Малобројни чланови Партије који су остали да раде на терену осећали су се углавном партизани, они су као такви свуда иступали и при првом налету непријатеља одлазили у одреде. Изгледа да су се и сами ОК занели успесима ширења НОП и НОБ, па су сву пажњу поклањали партизанским одредима, с којима су се углавном и кретали чланови ОК. Није се имала довољно у виду чињеница да се у постојећим условима постигнуте тековине могу обезбедити и даље развијати само ако Партија буде организационо јачала како би свуда и у сваком моменту био обезбеђен њен утицај. А велика непријатељска офанзива на слободну територију у марту 1942. године и општи притисак непријатеља с великим снагама током целе 1942. године показали су сву штетност запостављања организационог јачања Партије на терену. Када су се ионако малобројни чланови Партије морали повући са одредима, терен је остао празан, без политичке снаге која би деловала и помагала људима да издрже у условима незапамћеног терора срачунаог на застрашивање и одвраћање од НОП. Ови пропусти учињени у периоду развитка устанка на југу Србије брзо су уочени како од ПК, тако и од ОК, па су се још у 1942. години са успехом почели исправљати.

Развој устанка на југу Србије, његова снага и карактер све јасније су и окупатору и домаћој реакцији стављали до знања да је реч о једном организованом покрету који је ухватио дубоке корене у народу. Територија југа Србије од нарочитог је значаја и за окупатора и за домаћу реакцију. Преко ове територије иду главне комуникационе везе за Грчку, Африку и Блиски исток. НОП и његове оружане јединице са ове територије могли су се лако повезати са НОП у Македонији, Космету, па и самој Бугарској, и узајамно се помагати. Зато непријатељ свим силама настоји да угуши НОП и партизанске одреде на овој територији. Током 1941. године он предузима низ већих операција на овом терену, али без успеха. Напротив, устанак се незадрживо шири. Како су снаге окупатора и домаћих издајника биле недовољне за успешну борбу против устанка на овом подручју, који је узимао све већег маха, окупатор је био принуђен да тражи помоћ бугарске фашистичке војске. Првих дана јануара 1942. године на територији југоисточне Србије, не рачунајући Пирот и Врање, чије су територије Бугари, по споразуму са Хитлером, раније окупирани и где су се већ налазили јаки гарнизони њихове војске, долази комплетан корпус бугарске војске.

Тако цела ова бугарска војска, заједно са расположивим снагама Немаца и домаћих квислинга скоро из чи-

таве Србије, предузима офанзиву против партизанских одреда на југу Србије.

Од фебруара 1942. па све до краја те године на југу Србије траје готово непрекидно, несмањеном жестином, непријатељска офанзива великих размера. Све јачи и све силовитији непријатељски таласи сручивали су се, један за другим, час на један час на други део територије југа Србије, држећи увек запоседнут онај први. Али партизанске одреде нису могли да униште. Поједини од њих претрпели су тешке губитке, смањивала се привремено њихова ударна снага. Но како непријатељ никада није могао истовремено једнаком жестином да захвати целу територију југа и да тако истовремено угрози све партизанске одреде на овој територији, увек је постојала могућност да поједини одреди и у том времену развијају офанзивне делатности навлачећи непријатеља на себе и стварајући тако могућност другима да искористе те мање предахе, да се среде, да појачају политички рад, да се омасове, па да наново пређу у офанзиву. Колико је била тешка борба на југу Србије у 1942. години, може се видети из података који су изнети у овој књизи. Овде ћемо их само набројати. Прва већа непријатељска офанзива почела је у фебруару на Бабички, а затим на Лесковачки одред. Највећа и најтежа офанзива, чији је правац удараца био усмерен ка слободној територији Јабланице и десној страни Топлице, почела је првих дана марта. У овој офанзиви учествовало је преко 30 000 непријатељских војника, Немаца, Бугара и домаћих издајника свих врста, покупљених са највећег дела Србије. Ова офанзива је несмањеном жестином трајала до половине априла. У њој су претрпели тешке губитке Бабички, Лесковачки и Јабланички одред и део Топличког партизанског одреда на Пасјачи. Остављајући на овој територији густе посаде, непријатељ затим у другој половини априла помера офанзиву према Топличком одреду и слободној територији са леве стране Топлице. После ове офанзиве на територији Топлице и Јастрепца Бугари предузимају, у јуну, офанзиву великих размера, у којој учествује око 30 000 само бугарских војника. Како ни она није успела, сам Аћимовић припрема своју офанзиву, концентришући око 18 000 квислинга са територије Србије. Ова такозвана Аћимовићева офанзива почела је у јулу и трајала је до краја августа. Обухватила је прво територију од Зајечара према Нишу, па се затим пребацила на терен Топлице, Јастрепца и Расине. У овој су офанзиви Озренски и Сврљишки партизански одред претрпели тешке губитке, а исто тако и партијска организација на овом терену, док у Топлици и Расини, где је непријатељ починио безброј злочина над

становништвом, одреди нису имали већих губитака. Поред ових великих офанзива које је предузимао у 1942. години против наших снага на овом терену, непријатељ у септембру предузима офанзиву ширих размера против партизанских одреда на Радану у Јабланици и на Кукавици, а у новембру 1942. године још ширих размера против Јабланичко-пасјачког одреда на простору Радан — Пасјача. Између ових офанзива непријатељски гарнизони који су запосели ову територију били су скоро свакодневно у акцији.

Непријатељ није предузимао овако велике офанзиве само против наших оружаних формација, већ се свом жестином бацио и на партијску организацију како у градовима Нишу, Крушевцу, Лесковцу, Врању и другима, тако и на терену, и нанео јој тешке губитке. Тако је услед великог притиска непријатеља на партизанске одреде и губљења слободне територије остало мало партијских организација да политички делају на терену ван градова. ОК су брзо увидели да на терену нема партијских организација, па су још првих месеци лета 1942. године почели да одвајају чланове Партије из одреда и да их шаљу на терен да би стварали партијске организације, обнављали НОО и развијали политичку активност. Тих дана су се и читаве партијске организације за одређене рејоне стварале од чланова Партије из одреда. Ове мере показале су се као веома корисне, јер су се партијске организације и организације СКОЈ-а брзо шириле на терену. Исто тако и НОО су почели да се обнављају првих дана лета 1942. године. Тако су се на искуствима пређеног пута оружане борбе систематски почели стварати органи револуције, партијске организације, скојевске организације, НОО, а касније и војно-територијални органи, све то везано за терен и припремљено да у свакој прилици активно ради.

Одолевши свим налетима многобројног непријатеља, који је био упрегао све снаге да их уништи, нарочито у току пролећа и лета 1942. године, партизански одреди на ЈУ¹У Србије већ у другој половини 1942. године прелазе у офанзиву. Кризу још нису били пребродили једино Озренски и Сврљишки одред, док се део Бабичког одреда пребацио са узаног терена бабичког подручја на терен Црне Траве још у марту 1942. године; тамо је одмах почео да се омасовљава и да развија делатност од Бабушнице до Пчиње, на десној страни Мораве. Тако се НОП^{на} југу Србије, издржавши све налете непријатеља у 1942. години, проширио и на територије Пирота и Врања, иако су ове територије Бугари још у априлу 1941. године били чврсто посели јаким гарнизонима и, да би завели своју власт, довели чиновнике из Бугарске, и то од пандура у

општини па до среског начелника, служећи се терором и застрашивањем како би спречили ширење НОП на овим територијама.

Већ у другој половини 1942. године непријатељске посаде, које су биле густо размештене на терену[^] морају под притиском партизанских одреда да се повлаче у веће гарнизоне. Поново се почиње постепено стварати слободна територија, која се сада систематски политички и организационо учвршћује и стално шири. На њој јачају партијске и скојевске организације, НОО и друге организације НОП. То је већ нов квалитет у развоју НОБ. Партизански одреди могли су привремено отићи са одређеног терена; овај није остајао празан, остајале су партијске и друге народноослободилачке организације, које нису само политички деловале, већ су умеле да организују одбрану територије од упада мањих непријатељских група. Народнослободилачки покрет се и војнички и политички тако учвршћује да му више не прети опасност да дође у сличну кризу из периода 1942. године.

Настаје нов период развоја НОБ и НОП уопште. Почетком 1943. године реорганизовани су одреди на простору Јастребац — Кукавица, и од три постојећа одреда формиран је један — Први јужноморавски народноослободилачки партизански одред, а бивши одреди постали су његови батаљони. У исто време на десној страни Мораве снаге НОП биле су нарасле, па је формиран други ЈМНОПО, са задатком да дејствује од Пирота до Пчиње. Ова реорганизација одреда омогућила је правилније и координираније дејство партизанских снага на овом простору, што се од првих дана веома позитивно одразило, како на њихову покретљивост, тако и на ударну моћ. Партијске организације се учвршћују на терену и утицај Партије на масе је све јачи.

До половине 1943. године очишћена је поново скоро цела бивша слободна територија из периода новембар 1941 — март 1942. године и проширена на десној обали Мораве од реке Власине до Трговишта. Међутим, сада је цела ова слободна територија прекривена не само народноослободилачким одборима већ и партијским и скојевским организацијама. У то време Партија је на терену била толико јака да је не само обезбеђивала интензиван политички рад и успешну борбу против непријатељске пропаганде — радиле су партијске технике, партијски курсеви, систематски су идеолошки припремани нови кадрови за партијски рад и на терену и у војсци — већ је могла, кад је то било потребно, да пошаље одредима као помоћ стотине својих активиста. Тако је лесковачки ОК у два маха, у јулу и августу 1943. године, само са те-

риторије два среска комитета послао првом ЈМПО као појачање за борбу против четника, који су покушали да ха потисну са слободне територије, први пут око 150, а други пут преко 250 активиста. Тада је већ само од оцене партијског руководства зависило хоће ли на стотине партијских и омладинских актива остати још на терену или ће поћи у одред, а да при томе не трпи рад на терену.

Са јачањем партијских организација, НОО и других народноослободилачких организација јачале су упоредо и војне јединице. Тако се у јулу 1943. године формирају ударни батаљони, прво у саставу I ЈМПО, затим II ЈМПО и Расинског партизанског одреда. Између 9. и 14. октобра 1943. године само од ударних батаљона I ЈМПО формира се I ЈМНО бригада. Пошто је у неколико већих борби задала тешке поразе окупаторским и квислиншким снагама на простору планина Кукавица — Западна Морава, ова бригада је по наређењу Врховног штаба НОВ и ПОЈ пошла у новембру 1943. године преко Шумадије, западне Србије и Дрине за Босну. Пут I ЈМНО бригаде и I шумадијске за Босну био је манифестација снаге НОП у Србији. Њихова појава ван Србије имала је одређен политички значај. У новембру исте године из састава I и II ЈМПО и Расинског партизанског одреда формира се II ЈМНО бригада, и даље се убрзано наставља с формирањем нових бригада, тако да се до јуна 1944. године формира на овом подручју двадесет четири бригаде НОВ. Деветнаестог маја 1944. године формира се I дивизија НОВ на овом терену, а то значи и прва на територији Србије. До 20. јуна, што значи за наредних месец дана, формирају се још четири дивизије НОВ на овом подручју.

Партијски рад је, уз велике напоре, текао континуирано и у 1942. години. Због удара нвпријатеља на партијске организације у 1942. години догађало се да су поједини ОК за краће време, услед погибије или хапшења њихових чланова, бивали дезорганизовани, али је увек успевало да се попуне новим партијским радницима и да се обнови њихов рад. Слично је било и са МК по градовима. У 1942. години и првих месеци 1943. године формирају се партијски комитети скоро за сваки срез на овом подручју. Сва та руководства интензивно су радила на стварању и јачању партијских и скојевских организација, НОО и других народноослободилачких организација, руководећи у исто време и партијским организацијама у одредима.

Но у организовању НОО није се дуго имало искуства. Најпре су стварани само месни НОО, па затим тек крајем 1942. године општински. Партија је уложила много труда да развије рад ових одбора. Организован је и читав низ курсева за активисте за рад у НОО. Али рад ових НОО

није се обједињавао на нивоу среза и округа, није се задуго приступило формирању срејских и окружних НОО. Функције тих одбора вршили су срејски и окружни комитети. Тек у јесен 1943. године почињу се формирати срејски и окружни НОО.

Нарастање војних јединица у 1943. години последица је дотадашњег систематског политичког и организационог рада Партије и њеног појачаног утицаја на масе. Створена је војска, политички организована позадина, и једно и друго повезано нераскидљивим везама и засновано на одговарајућој политичкој свести. То није био нимало лак задатак, поготово кад се зна какве је застрашујуће мере и колики је терор извршио непријатељ током 1942. године на овом подручју Србије, не престајући и даље да свим силама којима је располагао спречи поновно ширење НОП и оружане борбе.

Све је то постигнуто далеко од ЦК КПЈ и Врховног штаба НОВ и ПОЈ и дуго без икаквих веза за њима. ПК Србије настојао је да држи везе са ОК и одредима и да им пружа помоћ, али пошто се то руководство налазило у Београду и пошто је веза са њим одржавана путем курира и писама, оно није било увек у току збивања на терену, па је отуда његова помоћ често била неефикасна, нарочито у критичним ситуацијама.

ПК је одмах по доношењу одлуке да се почне са оружаном борбом против окупатора и да се приступи формирању партизанских одреда упутио једног свог члана у Ниш да помогне ОК у спровођењу овог задатка и да у име ПК пружа сталну помоћ партијским организацијама и олимпедима у даљем развијању оружане борбе и јачању НОП. Овај члан ПК боравио је стално у Нишу, познавао је прилике само из писама и из појединачних додира са члановима ОК, и то углавном Ниша, па је и та његова помоћ била недовољна. Касније, почетком 1942. године, ПК је формирао Поверенство ПК за југоисток Србије како би помоћ Партији и партизанским одредима у овом крају била боља и директнија. Но ово се руководство није ниједанпут састало јер су се поједини његови чланови налазили по одредима. Поверенство је престало и формално да постоји у септембру 1942. године.

Чланови Поверенства ПК, који су се налазили са одредима, на терену, улагали су напоре да помогну и Партији и одредима, али ти другови стицали су искуства у вођењу борбе и стварању НО организација само на овом терену. Због тога нису ни имали могућности да се послуже неким другим искуствима.

Руковођење из града, Ниша или Београда свеједно, било је веома отежано, јер се није могао имати чврст

контакт са Партијом на терену и са одредима. Свака провала у граду и падање курира непријатељу у руке проузроковали су прекид везе данима, а некад и месецима.

Шта је то значило, може се видети на овом примеру. На планини Пасјачи се 12. марта 1942. године концентрисало око 1 500 бораца, који су се повлачили из Јабланице. Непријатељ је наваљивао великим снагама, и обруч око њих бивао је све тешњи. Намера при поласку из Јабланице ка Пасјачи била је да се иде за Топлицу, Копаоник, па и даље. Та замисао није остварена. Тих дана стигло је писмо које је Врховни штаб приликом повлачења из Србије упутио свим одредима у Србији да треба да остану на својим теренима. Требало је брзо одлучивати, а није се имало кога питати за савет шта у тој ситуацији треба радити, па је директива из писма уско схваћена. Јабланички и Лесковачки одреди са Пасјаче извршили су пробој непријатељског обруча и вратили се на своје терене, који су чврсто били запоседнути великим непријатељским снагама.

Да се имало искуства, или да је у тој ситуацији постојала веза са неким од виших руководства НОП, од снага које су се тада налазиле на Пасјачи и у Топлици могле су се формирати најмање две јаке, добро наоружане бригаде, које не би биле везане за одређене терене а да ипак остану језгра довољно јака за сва три одреда, Топлички, Јабланички и Лесковачки, који су могли и остати на својим теренима.

За непријатеља су територија југа Србије и обезбеђење мира на њој били од неоцењиве важности. Због тога је он чинио све што је било у његовој моћи, не презајући ни од најсвирепијих зверстава, да уништи НОП на овој територији и да обезбеди саобраћајне магистрале које воде преко ње. Показало се да све то, ни терор ни велике војне снаге, није било довољно да обезбеди мир на овом подручју.

Велики војни и политички успеси које је НОП постигао у 1941. години и првих месеци 1942. године на овом подручју повезали су Партију и партизанске одреде с народом, тако да никакав бес непријатеља, који је он искаљивао над народом у непрекидним офанзивама током целе 1942. године, није могао да раскине те везе и да одвоји народ од НОП. Та повезаност народа и партизанских одреда и висока свест чланова Партије и бораца у одредима учинили су да одреди одоле свим непријатељским офанзивама у 1942. години. Не само да НОП није био угушен нити су његове оружане формације, партизански одреди, уништени, већ су и Партија и партизански одреди из те тешке ситуације изашли, иако уз велике губитке, прекаљенији и са великим искуством за организоване и још

успешније настављање борбе. Остаје непобитна чињеница да је устанак на територији овог дела Србије перманентно трајао, јер се НОБ од самог почетка па до коначне победе континуирано водила, ширећи се у 1943. години и на подручја Враћа и Пирота.

Чиме се онда објашњава чињеница да непријатељ није успео да на за њега тако важној територији уништи партизанске снаге и онемогући делатност Партије на развијању НОБ.

Свакако да одговор за ово треба тражити не само у патриотским осећањима људи овог краја већ у првом реду у политичком утицају Партије на овом подручју.

Територија југа Србије простире се око главне путне и железничке магистрале на Балкану, због чега је непријатељ, у тежњи да обезбеди мир на њој, био окрутнији. На тој истој територији четници су одраније имали дубок корен у народу. Уз то су ову организацију квислинга дуго времена, све до пред крај рата, помагали и неки савезници због посебне рачунице да НОБ не би јачала у Србији. У таквим условима, за тако велика жртвовања није био довољан само патриотизам, ма колико он био развијен; ту је на свест људи морало да делује нешто много јаче.

Реч је о томе да је КПЈ имала јак утицај нарочито у већим градовима. У годинама пред рат утицај Партије почео се ширити и на село. У тим годинама на овом терену израсли су одани партијски кадрови, који су чврсто били повезани с народом. Ти кадрови, довољно политички уздигнути да би могли да схвате линију Партије, добро познавајући менталитет народа из кога су поникли, умели су да ту линију, заједно са партијским радницима које је ПК слао било у одреде било за рад на терену, правилно примене у пракси.

Отуда се објашњава чињеница да су партизански одреди од самог почетка нераскидљиво били повезани с народом. Нису чињене грешке у спровођењу партијске линије које би могле бити од озбиљније штете по развитак НОП и народне револуције.

Радни људи из града, под утицајем Партије, ишли су у борбу свесни да није у питању само борба за национално ослобођење, већ да у исто време треба извојевати и социјално ослобођење. Широке сељачке масе, под утицајем Партије, долазиле су у току саме борбе све више до сазнања да се борба води и зато да се не поврати оно старо, из бивше Југославије, па су народноослободилачкој борби све више прилазиле.

Отуда се и може разумети толико масовно испољени хероизам не само чланова Партије, СКОЈ-а и бораца на фронту већ, исто тако, људи и жена у позадини. На де-

сетине хиљада припадника НОП и родољуба непријатељ је стрељао у логорима у Нишу, Крушевцу, Лесковцу и другима. Многи од њих су поднели и најстрашнија мучења, али непријатељу нису хтели ништа да одају. Једном сељаку у околини Лесковца непријатељ је секао парче по парче једне па друге руке, тражећи од њега само да каже где је сакрио тешки митраљез који су партизани у пролазу оставили код њега, јер је био покварен. Он је на мукама умро, али није рекао где се митраљез налази. На стотине људи и жена непријатељ је стрељао наочиглед њихових породица, јер нису хтели да кажу које су партизанске куће у њиховим селима.

Сељак је на овом терену био неисцрпна резерва људског потенцијала за стварање партизанских одреда и народноослободилачке војске и материјалних добара за њихово издржавање. Непријатељ га је уништавао и оружјем и ватром, али га није могао одвојити од НОП и скренути с пута којим је пошао.

Оцењујући значај НОБ, стварање крупних јединица НОБ и учвршћење велике слободне територије на југу Србије, ПК шаље у марту 1944. године друга Перу Стамболића да у име ПК преузме руковођење и војним јединицама и Партијом на овом терену. То је значило много како за усмеравање војних операција, тако и за правилан рад Партије, НОО и масовних организација на овом подручју.

Масовност НО покрета и стварање крупних јединица НО војске на овом делу Србије имали су велик значај за развој и победу народне револуције у Србији. Борбе на овом терену биле су велика подршка развијању НОБ у првом реду у источној Србији и Космету. Повезаност овог терена са тимочким крајем обезбеђивала је да се партијски комитети и њене јединице узајамно помажу, што је било од велике користи за перманентно развијање НОБ и у том делу Србије, за нарастање војних јединица и развијање партијских организација и органа народне власти.

На територију југа Србије су са Космета организовано упућиване групе активиста НОП. Од њих су на територији Јабланице и Врања формиране посебне косовске јединице НОБ. Исто тако, крајем 1943. године на терен Јабланице прелази један део партијског руководства са Космета, од којег ПК за Србију формира Поверенство ОК Космета са задатком да са ове територије развија политичку активност на терену Космета.

Због положаја ове територије и њеног значаја за окупатора, као и због чињенице да се са ње могло успешније руководити и координирати борбом у великом делу

Србије, ПК одлучује да пређе на ту територију. Поред друга Стамболића, који је дошао у марту 1944. године, пребацује се у току лета цео ПК и Главни штаб за Србију. Тако ова територија постаје база са које је отпочело котачно ослобођење целе Србије. Борбе вођене на овој територији и војне снаге стваране на њој биле су велика подршка нашим снагама у Босни и Херцеговини када су своје операције усмеравале према Србији.

На територији југоистока Србије израсле су крупне војне јединице, осам дивизија, односно два корпуса НОВ, што је био значајан фактор да се успешно доведе до краја народна револуција у Србији. То је, даље, с обзиром на то да је Србија представљала велик резервоар људске снаге и материјалних богатстава и да су реакционарне снаге на Западу полагале у њу велике наде, много значило за коначно ослобођење целе земље и за коначну победу револуције.

На овој територији обновљен је главни НОО за Србију, Главни одбор НОФ за Србију. Ту је ПК са Главним НОО и Главним одбором НОФ извршио све основне политичке и организационе припреме за успостављање органа народне власти и других политичких органа револуције на читавој територији Србије.

Преко територије југа Србије и НОБ која се на њој одвијала била је повезана НОБ у Македонији и чинила чврсту јединствену целину са борбом која се водила у осталим деловима Југославије. Борци са ове територије одиграли су тако веома важну улогу у конкретном остваривању идеје братства и јединства између српског и македонског народа, као и братства између Срба и Шиптара.

Партијска организација са територије југа Србије радила је и на остваривању интернационалистичких начела наше Партије. Још крајем 1942. године Окружно поверенство Партије из Црне Траве успоставило је везу са бугарском партијском организацијом са територије Трна. Од тада почиње сарадња са бугарским комунистима на овом терену. У 1943. години је уз помоћ П ЈМ партизанског одреда на територији Црне Траве формирана прва бугарска партизанска јединица. Територија Црне Траве је овој бугарској партизанској јединици дуго времена била главни ослонац. Ова бугарска партизанска јединица добијала је свестрану помоћ наших војних јединица са те територије у наоружању, у преношењу искустава и заједничким акцијама на њиховој територији. Било је случајева да су наше јединице оскудевале у муницији и °РУЖУ, али је бугарским партизанима пружана помоћ. И друге јединице НОВ са ове територије помагале су јачање бугарског антифашистичког покрета. Тако је у Јаб-

ланици формиран комплетан батаљон „Георги Димитров“ од бугарског гарнизона из Лебана, који се предао у мају 1944. године, а било је и других сличних случајева. Све су те јединице, тако организоване, предаване бугарском партијском руководству, и оне су касније играле значајну улогу у успостављању народне власти у Бугарској. Партијске организације и војне јединице сматрале су то својим комунистичким задатком и интернационалном дужношћу. Полазиле су од тога да се јачањем НОБ у Бугарској јачају антифашистичке снаге и убрзава развитак револуционарних снага у Бугарској, да се тиме јача братство између балканских народа.

Борбе вођене на југу Србије биле су само део велике борбе која је вођена широм наше земље. Велики успеси које су снаге НОБ постизале под директном командом друга Тита и Врховног штаба утицали су на распламсавање НОБ широм целе Југославије, а то је свакако имало пресудног значаја и за развијање НОБ на југу Србије. Ти успеси су охрабривали да се истраје, уливали су сигурност и веру у победу.

Милица Радовановић